

**Bouwen voor
een tijdloze stad**

Christopher Alexander revisited

UITLEG VAN DE STUDIE

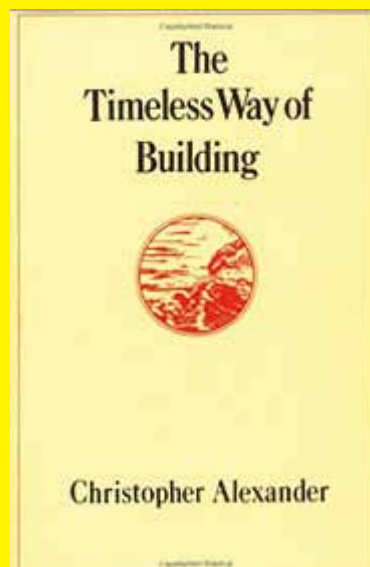
In het voorjaar van 2014 organiseerden Dana Ponec architecten en BNA Onderzoek een uniek project met een nieuwe format: De Christopher Alexander leesclub. In rondetafelgesprekken ontmoetten vertegenwoordigers van de verschillende disciplines uit de bouwkolom elkaar en bespraken – aan de hand van het gedachtengoed van Christopher Alexander – de status quo en mogelijke toekomst van de gebouwde leefomgeving. Er werd onderzocht welke betekenis het theoretische werk van Christopher Alexander (het boek *The Timeless way of building*) voor de huidige bouwpraktijk zou kunnen hebben. De leidende vraag was: kunnen we tijdsbestendigheid vanuit een ander perspectief bekijken, niet enkel gericht op het gebouwde eindproduct, maar vanuit de totstandkoming? Wat zijn de relevante opgaven van nu? Hoe kun je het huidige 'bottom up' verbinden aan de traditionele organisatieschaal van een stad? Hoe organiseer je in deze nieuwe situatie het bouwproces, kom je gezamenlijk tot een ruimtelijke ontwikkeling? Onder leiding van initiatiefnemers Dana Ponec en Katja de Winter is over deze vragen gediscussieerd.

Enkele bevindingen die tijdens de rondetafelgesprekken naar voren kwamen:

“Als we architectuur met muziek vergelijken, benaderen we het ontwerpproces teveel als een klassieke partituur, waarin elke noot exact is vastgelegd. Vergelijk dat met de jazzy aanpak, zoals je die bijvoorbeeld in Braziliaanse steden ziet: de toonsoort, de basiskwaliteiten spreek je met elkaar af, maar de invulling komt tot stand door improvisatie.”

“Alexander geeft aan dat observatie essentieel is om patronen te ontdekken en begrijpen: goed kijken, luisteren en daar de tijd voor nemen. Dat gebeurt nu veel te weinig. We denken nu veel te snel dat we het wel weten.”

“Tijdloos bouwen gaat vooral over mensen die zich verbonden voelen met een plek, met de winkel, het café waar iedereen komt of de bioscoop waar ze altijd heen gaan. Het gaat over connectiviteit. De kwaliteit van netwerken is leidend.”

Bouwen voor een tijdloze stad

tekst: Kirsten Hannema

beeld: Ingezonden door de deelnemers aan de leesclub. Het betreft plekken met de 'kwaliteit zonder naam'.

*Tijdloos bouwen, hoe doe je dat? Als het aankomt op duurzame technieken en materialen weten we al veel, maar hoe maak je een ontwerp dat eeuwen meegaat en zich aanpast aan veranderende wensen van de gebruikers? De Anglo-Amerikaanse architect Christopher Alexander schreef er in de jaren zeventig een boek over met de veelzeggende titel *The Timeless Way of Building*. Veertig jaar later onderzoekt de Christopher Alexander Leesclub welke lessen we er nu uit kunnen leren. In het voorjaar van 2014 is de leesclub opgericht bestaande uit twaalf experts die elkaar in rondetafelgesprekken ontmoeten en spreken.*

'De architectuurtheorie die impliciet in onze wereld zit, is bankroet. Meer en meer mensen zijn zich ervan bewust dat er iets fundamenteel niet klopt. Maar de kracht van het huidige gedachtegoed is zo groot dat velen zich ongemakkelijk voelen, bang zijn zelfs, om openlijk te zeggen dat ze het niet eens zijn met wat ze zien gebeuren, omdat ze vrezen dom te lijken, of uitgelachen te worden.'

Hoe treffend omschrijven de woorden van architect Christopher Alexander (1936 geboren in Oostenrijk, opgegroeid in Engeland, werkzaam in de Verenigde Staten) het gevoel dat – al voordat in 2008 Lehman Brothers omviel – leefde onder velen: er moet iets veranderen in de architectuur. We moeten stoppen met iconen bouwen, met 'vierkante meters' produceren enkel omdat ze speculanten geld opleveren, we moeten terug naar de basis: de mensen die gebouwen gebruiken. Maar deze woorden werden niet opgeschreven naar aanleiding van de bijna barstende vastgoedbubbel; dit is de tekst op de omslag van Alexander's boek *The Timeless Way of Building* dat in 1979 uitkwam.

Vijftig jaar geleden was hij – net als architecten nu – op zoek naar een nieuwe manier van ontwerpen, in antwoord op het modernisme. Het modernisme, ooit begonnen vanuit het ideaal om de gewone man te bevrijden uit zijn bedompte arbeiderswoning, onder het motto 'licht, lucht en ruimte', was zijn doel voorbij geschoten, vond Alexander. Het was verworden tot een planningsapparaat, een bouwmachine, waarin niet de beleving van de bewoners maar ideologie de bovenaan voerde. Alexander draaide het om: niet stijl, maar de kennis van de gebruikers stelde hij voorop. 'De grote traditionele gebouwen uit het verleden, de dorpen en tenten en tempels waarin de mens zich thuis voelt, zijn altijd gemaakt door mensen die dicht bij het centrum van deze aanpak stonden', schreef hij.

DE KWALITEIT ZONDER NAAM

'De kwaliteit zonder naam' noemde hij deze architectonische oerkracht, simpelweg omdat er geen woord was dat de lading volledig dekte. Daarom beschreef Alexander het idee aan de hand van woorden, die elk een deel van de naamloze kwaliteit reflecteren: levend, geheel, comfortabel, vrij, exact, egoloos, eeuwig. Er kwamen helemaal geen spannende architectonische concepten of vormstudies aan zijn verhaal te pas. In het boek stonden voornamelijk foto's van antieke stadjes, folkloristisch geklede mensen, een man die een dutje doet op

een bank in het park. Centraal in zijn betoog stonden zogeheten ontwerp patronen, 'een verzameling waarden die de ontwerper begeleiden naar een beslissing die het best is voor de specifieke situatie'.

Vaag? Jazeker. Maar tegelijkertijd was het revolutionair – een geheel nieuwe benadering van architectuur, of eigenlijk ontwerp in het algemeen. *The Timeless way of building* stond ook niet op zichzelf; het betrof 'slechts' de introductie tot nog twee boeken, *A Pattern Language* en *The Oregon Experiment*, waarin Alexander zijn filosofie verder uitdiept in praktisch toepasbare wenken (in totaal schreef hij meer dan twintig boeken). Hiermee heeft hij het denken over architectuur sterk beïnvloed. Alleen in de modernistisch georiënteerde wereld van het architectuuronderwijs is hij nooit doorgedrongen. Want hoewel hij nadrukkelijk geen stijl propageerde, werd Alexander al snel weggezet in de *vernacular* hoek. In de jaren tachtig, kort na de verschijning, lazen bouwkundestudenten zijn boeken nog, maar mettertijd raakte zijn werk uit beeld.

Quality without a name, uit The Timeless Way of Building

'Tijdsbestendige leefomgeving; de kwaliteit schuilt in het gebruik' (Dana Ponec)

'De 'Wind-en-Regen-brug' faciliteert het dagelijks leven'. (Dana Ponec)

'Het moment en de ervaring maken kwaliteit' (Anna Vos)

DE CHRISTOPHER ALEXANDER LEESCLUB

Nu ligt *The Timeless Way of Building* weer op tafel, bij de Christopher Alexander leesclub in Amsterdam. Een initiatief van architecten Dana Ponec en Katja de Winter, dat in samenwerking met BNA Onderzoek vorm heeft gekregen. Een multidisciplinair team van architecten, strategen, volkshuisvesters, zorgaanbieders, ontwikkelaars en bestuurders, verdiepte zich tijdens drie avondvullende rondetafelgesprekken in de vraag welke betekenis Alexanders theoretische werk voor de huidige bouwpraktijk zou kunnen hebben. Kunnen we tijdsbestendigheid vanuit een ander perspectief bekijken, niet enkel gericht op het gebouwde eindproduct, maar ook vanuit het proces? Immers, volgens Alexanders theorie is de totstandkoming van een gebouw, van het eerste droombeeld dat mensen zich erbij vormen tot het moment dat zij daadwerkelijk hun spullen neerzetten, even belangrijk als het gebouwde eindresultaat. Als mensen in staat zijn zich te verbinden aan een project, zullen zij het omarmen, zich ermee blijven bemoeien, ervan gaan houden. Dat is de basis voor een cyclus van succesvol gebruik en hergebruik.

"De directe aanleiding om Alexander op te pakken was de vraag wat tijdsbestendigheid eigenlijk is", vertelt Ponec. "Zit het 'm in de flexibiliteit van een gebouw, of moeten we het ook vanuit de sociaal-maatschappelijke kant bekijken?" "A *pattern language* lag altijd al op ons bureau, dat is voor ons een standaardwerk", vult De Winter aan. "The *Timeless way of building* hadden we nog niet gelezen, maar de titel sprak tot de verbeelding, wees in de richting van de tijdsbestendigheid waarnaar wij op zoek zijn. Daarnaast gaf het boek woorden aan de toegepastheid van ons vak. Wij voelen

ons niet thuis in het beeld van de architect die achter de tekentafel een mooi gebouw bedenkt; de kwaliteit van een ruimtelijke ingreep schuilt in het gebruik. Daarvoor is informatie en inspiratie uit de omgeving en van de betrokken partijen nodig. Precies op dat punt triggerde het boek. Het omschrijft de rol en het belang van het geheel: de leefomgeving als complex systeem waarin verschillende belangen samenkomen en elkaar beïnvloeden. Daarom ook wilden we het gesprek hierover aangaan met 'medebouwers', mensen vanuit verschillende disciplines, die met elkaar de gebouwde omgeving maken. Om tot een integrale benadering te komen. Het doel is om samen een flexibel systeem van gebouwen, plekken en buurten te bouwen, dat zich door de tijd heen kan aanpassen aan de veranderende wensen van de gebruikers."

Deze tijd biedt wat dat betreft volop kansen. Overal worden door enthousiaste particulieren en betrokken buurtbewoners initiatieven ontwikkeld, voor huizen, moestuinen, speelpleinen, crèches en coöperaties. Projecten waarmee mensen zich opnieuw zouden kunnen verbinden aan hun wijk, althans, als ze van de grond komen. De vraag is op welke manier deze initiatieven verbonden kunnen worden aan de traditionele, overheidsgestuurde organisatieschaal van een stad. Hoe organiseer je in deze nieuwe situatie het bouwproces, kom je gezamenlijk tot nieuwe en duurzame vormen van ruimtelijke ontwikkeling?

'Behalve dat deze raampartij zeer fraai is vormgegeven, biedt het de bewoners de mogelijkheid om aan beide kanten de straat in te kijken'. (Maarten de Laat)

'Natuur, rust, warmte, verkoeling, geborgenheid en voor samen zijn, leven'. (André Phiferons)

DENKEN IN NETWERKEN

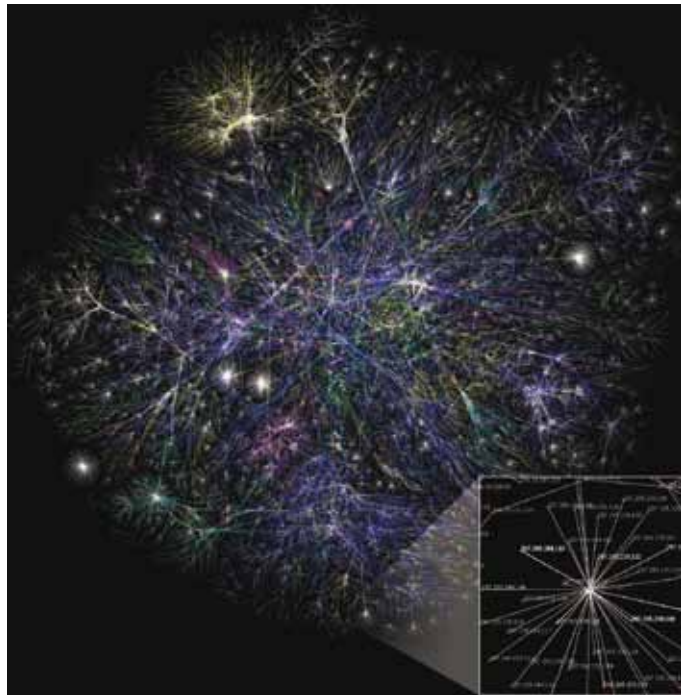
Met elkaar praten over Alexander blijkt niet eenvoudig; aanvankelijk leek het wel of iedereen een ander boek had gelezen. Sommigen vonden zijn teksten dwingend, ergerden zich. Anderen zagen er een handleiding in; wat moeten we wel/niet doen? Weer anderen bekeken het meer filosofisch. Toch was in de discussie over wat de 'tijdloze manier van bouwen' anno 2014 zou kunnen inhouden een duidelijke lijn te herkennen: de verschuiving van de aandacht voor het individuele gebouw, het architectonische object, naar de stedelijke leefomgeving: de straat, het plein, de buurt. Daarbij omarmden de deelnemers aan het gesprek Alexanders idee dat het karakter van een plek niet bepaald wordt door hoe deze eruit ziet, maar door steeds terugkerende gebeurtenissen, de patronen en netwerken die er samenkomen. "Tijdloos bouwen gaat vooral over het creëren van plekken waaraan mensen zich kunnen hechten. De bakker waar je elke dag brood haalt, het café waar iedereen komt of de bibliotheek waar je met je laptop werkt", zegt stedenbouwkundige Anna Vos. "Het gaat over connectiviteit. De kwaliteit van netwerken is leidend."

Wat maakt dat bepaalde plekken in de stad geliefd zijn en blijven, volop gebruikt en hergebruikt worden, en anderen niet? In de rondetafelgesprekken komt een aantal trefwoorden naar voren: intuïtie, herkenbaarheid, vanzelfsprekendheid. Architect Jan Peter Wingender maakt de vergelijking met het Duralex- of Picardieglas, dat al bijna een eeuw lang onveranderd geproduceerd en gebruikt wordt. Een glas zo banaal dat je eigenlijk nooit stil staat bij de kwaliteiten die het in zich verenigt; het kan zowel warme als koude dranken bevatten, het ligt natuurlijk in de hand, het kan bijna niet kapot, het is geschikt voor zowel wijn als limonade. Briljant in zijn eenvoud, universeel, praktisch – tijdloos.

"Een mooie vergelijking", vindt Ponec. "Het gewone, dat zo'n glas belichaamt en dat bij Alexander de hoofdrol speelt, is in de dagelijkse praktijk ondergesneeuwd. Architecten zijn bezig met bijzondere gevels, strak detailleren, slimme klimaatoplossingen. Maar als ik kijk naar het buurtje dat ik net in Haarlem heb gebouwd, dan constateer ik dat een plek pas tot leven komt als er ruimte is voor een bank in de zon op het stoepje bij de voordeur, als er kinderen spelen, als de burensamenkomsten ondernemen."

Quality without a name, uit *The Timeless Way of Building*

"The network of communications and data transfer has changed the relations between physical locations, people, and companies and has triggered new ways of communication, new vocabulary, new types of security, crime, opportunities and problems... has changed society, values and beliefs. It has developed over time through the various interests of multiple users, creating a collective virtual space. In a more abstract sense this describes the relational system that is at the basis of C. Alexander's description of 'unnamed quality', however it is not manifested in a physical appearance but rather 'immaterial'." (Internet map wikipedia.org, Astrid Piber)

KIJKEN, LUISTEREN, VRAGEN

Met de kwaliteit van netwerken en 'het gewone' als leidraad, spitst de discussie zich verder toe op de verschillende schaalniveaus en patronen in de gebouwde omgeving. Hoe kun je bijvoorbeeld de vele kleinschalige buurtinitiatieven verbinden aan de hogere schaal waarop corporaties, ontwikkelaars en overheid werken? En op welke manier kom je uiteindelijk tot een gezamenlijke strategie, een concrete ingreep? Wat opvalt tijdens de gesprekken, is hoe lastig het is om niet te denken in absolute waarheden. "Het Staggsmodel over wonen, zorg en welzijn, ontstaan in de vorige 'extramuralisatie-golf' eind jaren negentig, was geïnspireerd door *A Pattern Language*, vertelt Danielle Harkes, manager van het Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg. "Geprobeerd werd om een goed afgestemde wijk te creëren vanuit de wensen van de bewoners. Toch sloeg deze visie door in de behoefte om alles vast te leggen in data, zoals de loopafstanden van een rollator. Ik denk dat we het in de toekomst zouden moeten omdraaien: niet van bovenaf bedenken wat mensen nodig zouden kunnen hebben, maar juist vanuit de bestaande wijk: wie wonen er en wat kan men voor elkaar betekenen? Alexander geeft aan dat observatie essentieel is om patronen te ontdekken en begrijpen: goed kijken, luisteren en daar de tijd voor nemen. Dat gebeurt nu te weinig."

“We denken al snel dat we weten hoe het zit”, vult Rob van Dam, voorzitter van de raad van bestuur bij Osira Amstelring aan. Een voorbeeld is nachthulp voor ouderen, incidentele hulp aan mensen die 's nachts bijvoorbeeld zijn gevallen in de badkamer. “Voor ons als zorginstelling is het lastig en zeer kostbaar om dat te organiseren met personeel. Maar wat bleek toen wij een enquête hielden onder burens? Elke dag voor de buurvrouw koken zou een te grote belasting zijn, maar 99 procent van de mensen vindt het geen probleem als zij op zo'n moment belt voor hulp. Hadden we dat niet gevraagd, dan hadden we het nooit geweten. Juist daarom betrekken we nu veel meer de wijkbewoners bij nieuwe plannen, om inzicht te krijgen in hun gedachten en gebruiken.”

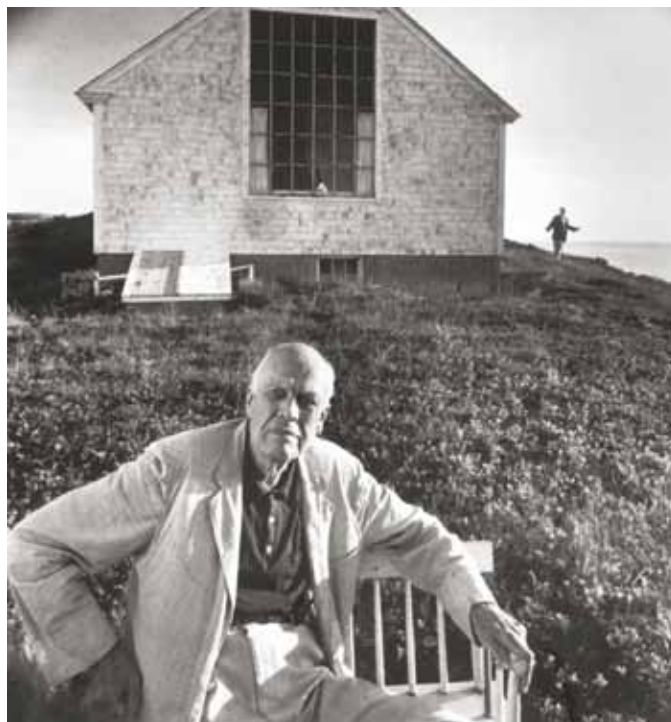
'Gebeurtenis en plek onlosmakelijk met elkaar verbonden, de patronen van het gewone'. (Katja de Winter)

DRAGER EN INBOUW

In hoofdstuk 21, *Shaping one Building*, beschrijft Alexander stap voor stap hoe hij een plan maakt voor een klein woonatelier achter zijn kantoor. Hij kijkt naar de bomen in de omgeving, het naastgelegen grasveldje, visualiseert hoe je het huisje zou kunnen benaderen, met buiten een terras, de slaapverdieping onder de kap... Hij doet dit zonder een enkele schets te maken. In zijn gedachtegang is geen concreet beeld te ontwaren – *it's only in the mind's eye*. Een enorm contrast met de manier waarop we tegenwoordig werken, met dikke programma's van eisen, waarin elke vierkante meter en ruimtelijke relatie vooraf al is vastgelegd. Joop Slangen (architect, werkzaam bij de provincie Noord Holland) verwoordt het als volgt: “Als we architectuur met muziek vergelijken, benaderen we het ontwerpproces teveel als een klassieke partituur, waarin elke noot exact is vastgelegd. Vergelijk dat met de jazzy aanpak, zoals je die bijvoorbeeld in Braziliaanse steden ziet: de toonsoort, de basis-kwaliteiten spreek je met elkaar af, maar de invulling komt grotendeels tot stand door improvisatie.” Er wordt ook een parallel getrokken naar het concept van de gescheiden 'drager' en 'inbouw', waarmee architect John Habraken in de jaren zestig bekend werd (net als Alexander pleitte hij in zijn boek *De dragers en de mensen; het einde van de massawoningbouw*

ervoor bewoners meer zeggenschap te geven over het ontwerp van hun woning en hun woonomgeving). De vraag rijst: hoeveel moeten we in de toekomst ontwerpen? De dragers, voorzieningen als mobiliteit, informatie, veiligheid en energie, zijn en blijven natuurlijk nodig, waarbij onder anderen de overheid een belangrijke rol houdt. Maar de inbouw, de gebouwen en de inrichting van woon- en werkgebieden, kan in een meer 'vloeibaar' proces tot stand komen, lokaal, samen met gebruikers en bewoners.

Wat we niet moeten doen, waarschuwt Vos, is in de drang naar verandering alle bestaande methoden overboord gooien. Er zijn in het verleden veel dingen goed gegaan, die moet je koesteren. Kijk naar Team 10, Ralph Erskine, Lucien Kroll, Theo Bosch en nu Atelier Bow Wow, Julian Lewis van bureau EAST. Ze waren – of zijn – allemaal bezig met een meer humane benadering, met inspraak. Alexander zelf realiseerde ruim tweehonderd gebouwen en op dit moment wordt aan allerlei inspirerende kleinschalige initiatieven gewerkt, al dan niet met behulp van crowdfunding. Er zijn dus volop voorbeelden van architectuur en stedenbouw waarbij de gebruikers zelf (mee)bouwen aan bouwwerken, openbare ruimten en gemeenschappen. Maar om inzicht te krijgen in de succes- en faalfactoren moet je naast foto's en tekeningen ook processen, samenwerkingsverbanden, sociologie en samenstelling van een wijk bestuderen.

'Mens, werk, huis en plek onlosmakelijk met elkaar verbonden'. Edward Hopper voor zijn atelier op Cape Cod. Foto Arnold Newman (1960) (Jan Peter Wingender)

DOEN ALS DE NATUUR

Tot slot: hoe pak je het aan? Wat moeten overheden, ontwikkelaars en architecten doen, of juist laten om tot een tijdloos stuk stad te komen? “Dé opgave bestaat niet”, zegt Vos. “Uiteindelijk is een opgave vanuit de

bewoner, de corporatie en de stad bezien nu eenmaal niet dezelfde; voor de een gaat het om een goedkope woning, de ander wil een mooi huis, de volgende denkt met name over verhuurbaarheid en onderhoud. Duidelijk zijn wel de overkoepelende thema's: energie, zorg, leegstand. Daar moeten we ons op richten."

Andere onderwerpen die ter tafel komen zijn thuisgevoel, een gemengde buurt, ruimte voor ontmoeting. De vergelijking met de natuur dringt zich op: habitat, biodiversiteit, symbiose, kringlopen, ecosystemen. En ergens is dat ook logisch. Tenslotte luidt Alexanders conclusie in *The Timeless Way of building*: doe als de natuur – dat is het meest 'gewone' dat je kunt doen. "Wat Alexander ons heeft geleerd, is dat we ontwikkelingsprocessen en de rol die we daarin hebben anders moeten vormgeven", concludeert De Winter. "We moeten de verkokering in de bouw doorbreken, in gezamenlijkheid op zoek naar de vraag die ten grondslag ligt aan de opgave, en de juiste ingrediënten. Dat betekent dat je moet durven een proces op te starten zonder precies te weten waar het heen zal leiden. Net zoals we dat tijdens de debatavonden van de Alexander leesclub hebben gedaan."

Ponec: "Een belangrijke rol binnen het proces is weggelegd voor degene die in staat is belangen en netwerken met elkaar te verbinden. Een uitgelezen rol voor een ruimtelijk ontwerper. Samen met de bouwende partijen en betrokken bewoners moeten we werken aan de buurt, de wijk en de stad, aan betere en levendige ontmoetingsruimte. Alexander heeft het prachtig opgeschreven, de Alexander leesclub heeft aangetoond dat in theorie alle partijen mee willen werken. Maar leren doe je vooral door te doen. Onze handen jeuken dus om deze kennis nu in de praktijk te brengen. Ofwel: initiatief zoekt vraag."

'Siedlung Halen bij Basel van Atelier 5 uit 1958-1962. Een groene levende gemeenschap, flexibel, modern vormgegeven en nog steeds actueel op het gebied van maatschappij, stedenbouw en architectuur'. (Andre Jekel)

'Matera is one of the oldest inhabited cities in the world, Sassi de Matera means "stones of Matera" and is the ancient town, which originated from a pre-historic settlement, maybe the first human settlement in Italy. Sassi are the houses dug into the rock. Many of these "houses" are really only caverns, and the streets in some parts of the Sassi often are located on the rooftops of other houses. This three dimensional organization of a city, together with the social and cultural centers integrated in the ancient city and a – for those times – quite developed water system of cisterns, could be seen as this 'unnamed quality' C. Alexander describes'. (Astrid Piber)

COLOFON

DEZE BROCHURE IS TOT STAND GEKOMEN MET
MEDEWERKING VAN:

BNA Onderzoek
Katja de Winter, Dana Ponec architecten
Dana Ponec, Dana Ponec architecten

Met dank aan leden van de leesclub:

André Phiferons
Maarten de Laat
Meint Pool
Joop Slangen
Anna Vos
Ralf Dressel
Rob van Dam
Danielle Harkes
Astrid Piber
Jan Peter Wingender
Andre Jekel

Beeld:

Uit *The Timeless way of building*
Door deelnemers van de leesclub ingebracht

Tekst:

Kirsten Hannema

Redactie:

Willemijn de Jonge, Mijnwerk
Katja de Winter, Dana Ponec architecten
Irene Boots, BNA Onderzoek
Gabrielle Hulskes, BNA Onderzoek
Jutta Hinterleitner, BNA Onderzoek

*Bij het samenstellen van deze publicatie is getracht alle rechtheb-
benden van beeldmateriaal te achterhalen. Bent u rechthebbende,
maar is uw naam niet opgenomen? Neem dan contact op met BNA
Onderzoek*

Juli 2014

BNA Onderzoek

Postbus 19606
1000 GP Amsterdam
T 020 555 36 66
E bna-onderzoek@bna.nl
W www.bna-onderzoek.nl

